

Etički vidici čovjekove odgovornosti

Ivan Koprek*

Sažetak

Suvremeno društvo boluje od raznih bolesti: prekomjernoga konzumizma, nekontroliranoga hedonizma, nasilja, korupcije, neimaštine, ovisnosti... Među njima posebno mjesto zauzima i nedostatak odgovornosti.

Danas je teško odgovornost personalizirati; ona je sve više pojmovno i sadržajno nejasna. Obično se pojam »odgovornost« upotrebljava na tri načina: 1. na način opisivanja — deskriptivno: odgovornost izriče uzročno–posljedični odnos počinitelja i čina, odnosno posljedicu, a da se pritom uopće ne govori o etičkim kvalifikacijama samoga čina. 2. na način propisivanja — proskriptivno: pojam odgovornosti izriče moralnu ili pravnu obvezu da se nešto učini ili izbjegne učiniti. Ovaj se način još naziva i objektivnom odgovornošću. 3. u smislu pripisivanja — askriptivno: pojam odgovornosti izriče prosudbu nekoga počinitelja koji djeluje u skladu sa zakonom ili moralnim normama odnosno protiv njih. Odgovornost, napokon, može biti: a) subjektivna — odgovoran sam prema sebi, prema vlastitoj savjesti i b) odnosna — odgovoran sam prema nekoj instanciji, najprije prema drugome čovjeku. U tom smislu možemo reći da odgovornost nije samo u nama nego nešto među nama. Pripisuje joj se kvaliteta socijalne relacije i reakcije.

Promotre li se razni načini uporabe pojma »odgovornost« ili »biti odgovoran«, suočavamo se i s njegovim različitim značenjima. Najprije zamjećujemo onu skupinu značenja u kojoj se pojam odgovornost pojavljuje kao pojam ubrojivosti, uračunljivosti. Riječ je o tzv. skupini prospektivne i retrospektivne odgovornosti.

Uzimajući u obzir osnovne komponente kompleksnoga fenomena odgovornosti, može se reći da je odgovornost u moralnom smislu čovjekova obveza (dužnost) da sa stajališta ostvarivanja smisla opravda sve bitne sastavnice svoga ponašanja, tj. nutarnju nastrojenost, konkretne postupke i njihove posljedice s obzirom na rješavanje bitnih problema vlastitoga života, života drugih i svijeta uopće, u dosegu svojega utjecaja na zbivanja. Na toj pozadini, i pred izazovima današnjice, autor ispituje odnos slobode i odgovornosti.

Ključne riječi: etika, dužnost, sloboda, odgovornost, retrospektivna i prospektivna odgovornost, osobna odgovornost, etika nakana, etika odgovornosti, vrednote

* Prof. dr. sc. Ivan Koprek, Filozofski fakultet Družbe Isusove, Zagreb; provincijal Hrvatske pokrajine Družbe Isusove. Adresa: Jordanovac 110, p. p. 169, 10 001 Zagreb, Hrvatska. E-pošta: ikoprek@ffdi.hr

Uvod

Mnogi će se složiti da suvremeno društvo boluje od raznih bolesti: prekomjernoga konzumizma, nekontroliranoga hedonizma, nasilja, korupcije, neimaštine, ovisnosti... Među njima posebno mjesto zauzima i nedostatak odgovornosti.

Živimo u vremenu nesigurnosti, u kulturi rascjepkanosti, nezainteresiranosti, veličanja užitka i raznorodnih kriza... Raspravlja se o krizi prirodnih zaliha nafte i plina, o krizi napretka i tehnike. U krizi su i mir i međusobno miroljubivo sporazumijevanje pojedinaca i naroda; u krizi su i politika i gospodarstvo, ideologija i moral; u krizi su i brojna životna pravila, institucije i odgojni modeli; u krizi je financijski sustav i ideologija koja prekomjerno uzvisuje pojedinca i njegovu slobodu... Sve je to odraz rasapa svojevrsnoga mita o neograničenom ovladavanju i iskorištavanju svijeta u kojemu živimo.

Kažu da će iduća godina biti godina odgovornosti. Pitamo: Tko je odgovoran za poskupljenja? Za promjenu klime? Za inflaciju? Svjesni smo da je danas teško personalizirati odgovornost i da je ona sve više pojmovno i sadržajno nejasna... Što je dakle odgovornost?

Pojam »odgovornost«, premda je već Aristotel znao kako je za čine odgovoran onaj tko ih je prouzročio, tek je u prošlom stoljeću ušao u središte etičkih rasprava. Zapravo, on je postao jedan od temeljnih etičkih pojmova.¹

1. Određenje pojma »odgovornost«

Prvotno se pod odgovornošću podrazumijeva »davanje odgovora«, odnosno »odgovaranje na sudske optužbe«. Mogli bismo reći da je X pred Y pod uvjetom Z za nešto odgovoran, kao i da X pred Y pod uvjetom Z nešto mora moći opravdati.

Obično se pojam »odgovornost« upotrebljava na tri načina. 1. na način opisivanja — *deskriptivno*: odgovornost izriče uzročno–posljedični odnos počinitelja i čina, odnosno posljedica, a da se pritom uopće ne govori o etičkim kvalifikacijama samoga čina; 2. na način propisivanja — *proskriptivno*; pojam odgovornosti izriče moralnu ili pravnu obvezu da se nešto učini ili ne; 3. u smislu pripisivanja — *askrip-*

1 Sve do prvih desetljeća 20. stoljeća pojam »odgovornost« prvenstveno susrećemo unutar pravnoga i moralnoga područja, gdje se njegovo značenje svodi na pravnu i(li) moralnu uračunljivost, ubrojjivost. Usp. A. Gehlen, *Moral und Hypermoral*, Frankfurt 1973, 151. Usp. također U. Arndt, *Auswahlbibliographie zum Thema »Verantwortung«*, u: K. Bayertz, (Hg.), *Verantwortung: Prinzip oder Problem?*, Darmstadt 1995, 287–303; P. Baran, *Verantwortung*, u: Sandkühler, H. J. (Hg.), *Europäische Enzyklopädie zu Philosophie und Wissenschaften*. Hamburg 1990, sv. 4, 690–694; K. Bayertz, *Eine kurze Geschichte der Verantwortung*, u: K. Bayertz, (Hg.), *Verantwortung: Prinzip oder Problem?*, Darmstadt 1995, 3–71; R. A. Duff, *Responsibility*, u: *Routledge Encyclopedia of Philosophy*. London; New York 1998, sv. 8, 290–294; R.–P. Koschut, *Strukturen der Verantwortung*. Frankfurt 1989; J. Schwartländer, *Verantwortung*, u: H. Krings, (Hg.), *Handbuch philosophischer Grundbegriffe*, München 1974, Bd. 4, 1577; M. J. Zimmerman, *Responsibility*, u: L. Becker, /Ch. B. Becker, (Hg.), *Encyclopedia of Ethics*. New York; London 1992, Bd. 2, 1089–1095.

tivno: pojam odgovornosti izriče prosudbu nekoga počinitelja koji djeluje u skladu sa zakonom ili moralnim normama odnosno protiv njih.

Odgovornost može biti: a) *subjektivna* — odgovoran sam prema sebi, prema vlastitoj savjesti i b) *odnosna* — odgovoran sam prema nekoj instanciji, najprije prema drugome čovjeku. U tom smislu možemo reći da odgovornost nije samo u nama nego nešto *među* nama. Pripisuje joj se kvaliteta socijalne relacije i reakcije.

Postoje različite razine i institucije koje traže odgovor (odgovornost): država preko svojih institucija, javnost, povijest, budućnost, kolege, vlastita savjest, Bog... Prema tome nositelj odgovornosti ne mora biti samo pojedinac nego može biti i kolektiv ili institucija. U tom smislu govorimo o društvenoj, političkoj ili korporacijskoj odgovornosti.²

1.1. *Prospektivna i retrospektivna odgovornost*

Promotrimo li razne načine uporabe pojma »odgovornost« ili »biti odgovoran«, suočit ćemo se s različitim značenjima. Tu najprije zamjećujemo onu skupinu značenja u kojoj se ovaj pojam pojavljuje kao pojam ubrojivosti, uračunljivosti. Riječ je o tzv. skupini *prospektivne i retrospektivne* odgovornosti.³

U *prospektivnom* značenju iskazom »P je odgovoran za X« izričemo da P ima određene obveze prema X. X tu može značiti osobe, objekte ili okolnosti. Nije pritom nužno da obveze koje se izriču takvim iskazima budu specificirane. Često se u takvih izričaja nabrajaju tek općenitosti koje treba ostvariti onaj tko je za nešto odgovoran.

Rečenice u kojima se propisuje *prospektivna* odgovornost nisu deskriptivne nego *normativne*. No one prvotno ne moraju imati moralni smisao. Mogu biti pravne, političke, poslovne ili bilo kakve konvencionalne obveze. Različitim ulogama neke osobe u društvu odgovara mnoštvo odgovornosti različitih karaktera i pred različitim adresatima. *Prospektivnu* odgovornost moguće je opisati pojmovima »*zadana odgovornost*« ili »*mjerodavna odgovornost*«.⁴

Drugo je značenje pojma *retrospektivne* odgovornosti. Ako izričaj »P je odgovoran za X« shvaćamo u *retrospektivnom* smislu, X stoji za djelovanja, rezultate djelovanja ili posredna djelovanja koje pribrajamo, pripisujemo nekome P. *Retrospektivna* odgovornost je *imputacijska*, ubrojiva ili obračunavajuća, opravdavajuća ili optužujuća, kako je govorio Aristotel u 3. knjizi svoje *Nikomahove etike*.⁵

2 O tome su na svoj način govorili i stari grčki filozofi. Doduše, još je Platon držao smislenim da se i životinje mogu pozivati na odgovornost. Kažnjavanje životinja i stvari, primjerice bičevanje neuštimanih crkvenih zvona, poznato je još u kasnom srednjem vijeku.

3 Usp. R. A. Duff, Responsibility, u: *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, London; New York, 1998, Bd. 8, 290–294; M. J. Zimmerman, Responsibility, u: L. Becker, Ch. B. Becker, (Hg.), *Encyclopedia of Ethics*, New York; London, 1992, Bd. 2, 1089–1095.

4 O. Höffe, *Schulden die Menschen einander Verantwortung?*, u: E.-J. Lampe, (Hg.), *Verantwortlichkeit und Recht*, Opladen 1989, 12–35.

5 Aristotel, *Nikomahova etika*, Zagreb, 1992, 1109 b 30 — 1119 b 21.

Neko je djelovanje ubrojivo ako postoji vlast nad njim, tj. ukoliko je ono u našoj moći, odnosno ako možemo djelovati drukčije. Djelovanja u afektu su jamačno ograničeno ubrojiva. Ubrojivost čina koji je iniciran pogreškom, varkom, ovisi o vrsti pogreške ili varke. Neznanje tu ne ispričava ako se odnosi na važeće norme prirodnoga ili pozitivnoga prava. Poznavanje tih normi je dužnost. Odnosi li se pak neznanje na empiričke okvirne uvjete djelovanja, ubrojivost ovisi o tome je li neznanje skrivljeno ili neskrivljeno, savladivo ili nesavladivo.

Prospektivna i retrospektivna odgovornost mogu u vlastitom smislu riječi biti pripisane samo biću koje može djelovati — *osobi*. Tako se pojam odgovornosti ne tiče opisa jednostavnih kauzalnih odnosa: kratki spoj je odgovoran za požar! Tu »X je odgovoran za Y« ne znači ništa drugo do »X je prouzročio Y«. Riječ je o jednoj više–manje metaforičkoj uporabi pojma koji je zapravo izvedenica retrospektivno–prospektivnog značenja.

Retrospektivni se pojam odgovornosti odnosi na čine koji su iza nas i na njegove posljedice. Zato retrospektivna odgovornost skriva ideju *duga*, i to ne samo duga za ono što smo sami učinili nego i duga prema onome što je učinilo da smo mi ono što jesmo. Prihvatiti takav dug znači biti odgovoran.

Prospektivna odgovornost započinje već prije samoga čina i prati ga, traje dok traju posljedice. Ovako shvaćena odgovornost ne gleda unatrag niti u počinitelju traži skrivene namjere, nego je usmjerena prema budućnosti.

Retrospektivna i prospektivna strana odgovornosti dodiruju se u odgovornosti u sadašnjosti. Sadašnjost tu ne bi trebalo shvatiti kao odsječeni trenutak kronološkoga vremena, nego nadasve kao vremensku dimenziju koja *sabire* fizički, psihički i moralni identitet neke osobe.

Svi se slažu da je pojam odgovornosti (pojam ubrojivosti) višemjesni pojam relacije, odnosa. U pravilu ga se shvaća kao najmanje tromjesni relacijski (odnosni) pojam, većinom u ovome obliku: netko (subjekt odgovornosti) je za nešto (objekt odgovornosti) pred ili prema nekome (adresat ili instancija odgovornosti) odgovoran.⁶

Postoje pokušaji da se pojam odgovornosti shvati kao četverorelacijski,⁷ peterorelacijski⁸ ili šesterorelacijski⁹ pojam. Većina ipak drži da je on *četverorelacijski* pojam u kojemu se posebno ističe *normativnost*: netko (subjekt) je za nešto (objekt) pred nekim ili prema nekome (instancija) na temelju određenih normativnih standarda (normativna pozadina), prospektivno odgovoran. Npr. netko (subjekt) je odgovoran, retrospektivno, za nešto (objekt) pred nekim ili prema nekome (instancija) pod prizivom na određene normativne standarde (normativna pozadina).

6 W. Ch. Zimmerli, Wandelt sich die Verantwortung mit dem technischen Wandel?, u: H. Lenk, G. Ropohl, (Hg.), *Technik und Ethik*, Stuttgart 1993, 102.

7 O. Höffe, *Moral als Preis der Moderne*, Frankfurt, 1993, 23.

8 H. Lenk, *Zwischen Wissenschaft und Ethik*, Frankfurt, 1992, 26.

9 G. Ropohl, Das Risiko im Prinzip Verantwortung, u: *Ethik und Sozialwissenschaften* 5 (1994), 109–120.

Uzimajući u obzir osnovne komponente kompleksnoga fenomena odgovornosti, može se reći da je ona u moralnom smislu *čovjekova obveza* (dužnost) da sa stajališta ostvarivanja smisla opravda sve bitne sastavnice svoga ponašanja, tj. nutarnju nastrojenost, konkretne postupke i njihove posljedice s obzirom na rješavanje bitnih problema vlastitoga života, života drugih i svijeta uopće, u dosegu svojega utjecaja na zbivanja.

U okviru takvoga određenja treba shvaćati i moralnost. Moralno ponašanje zapravo je odgovorno djelovanje. Moralna je pak obveza bezuvjetni zahtjev po kojemu uvijek i u svim okolnostima trebamo činiti dobro i sprečavati zlo; odnosno dobro je ono što se kao odgovorno ponašanje može opravdati kao smisljeno.¹⁰

Pridjev »odgovoran« često je shvaćen i kao *vrijednosni pojam* koji je zapravo oznaka neke osobe koja primjereno shvaća svoju odgovornost (u suprotnosti prema »neodgovoran« ili »bez odgovornosti«).

2. Povijest pojma »odgovornost«

Već je iz dosad rečenoga jasno da po samoj naravi stvari pojam »odgovornost« pripada temi filozofske etike. Istina, ne uvijek tematski artikulirano. Kontekst njegova razvoja u etici je tradicionalno tumačen s pojmom *dužnost*.

U povijesnom kontekstu promišljanja o pojmu »dužnost« zanimljivo je uočiti promjene koje su se u tom kontekstu dogodile na razini opće ljudske moralne svijesti. Naime taj su pojam, ukoliko je s njim bila povezana predodžba zapovijedanja, normiranja, potiskivanja vlastite volje i spontanosti, vanjske ili nutarnje prisile, tijekom povijesti pratila određena sužavanja.

Najprije je pojam »dužnost« bio vezan uz pretpostavke reda i zakona — bilo da je on božanski, kozmički ili razumski, kao i uz pretpostavku ljudske slobodne volje. Te su pretpostavke vrijedile neovisno o tome je li riječ o svijesti dužnosti u stoika, o dužnosti shvaćenoj kao poslušnost božanskim zapovijedima unutar kršćanstva ili o dužnosti mišljenoj kao obvezi prema razumskom zakonu unutar prosvjetiteljstva. Dužnost je uvijek shvaćana kao ljudski stav kojim čovjek, živeći u duhovnom i moralnom redu, ostvaruje svoju slobodu.

Poznato je da u filozofiji morala I. Kanta pojam dužnosti ima središnje značenje. Ukoliko Kant koncipira autonomiju kao sposobnost umskoga, tj. moralno umskoga samoodređenja, sloboda i prospektivna moralna odgovornost postaju istoznačnice. Time što se čovjek sam određuje kao autonomni umski subjekt pripisuje si moralnu odgovornost, naime obvezu da svoje djelovanje usmjeri prema općeprihvaćenim »zakonima«.

No u okvirima Kantove etike nije samo sloboda pretpostavka dužnosti nego je i dužnost temelj slobode. Prema tome moralna odgovornost ne pridolazi iz nečega izvana, ona nema svoj temelj (misli se *ne* samo) u socijalnoj konstrukciji nego se

10 R. Spaemann, Die zwei Grundbegriffe der Moral, u: Isti, *Zur Kritik der politischen Utopie*, Stuttgart 1977, 18. sl.

temelji u nužnom samopripisivanju slobodnoga ali konačnoga umskog bića, ukoliko to biće samo sebe određuje kao umsko.¹¹

Nadalje, u Kanta etika više nema cilj ostvariti dobro koje je u antici bilo shvaćeno kao suglasje kreposti i sreće, nego samo ostvariti uvjete koji podupiru sreću. Za Kanta moral zapravo nije nauka kako sebe treba usrećiti (učiniti sretnim), nego kako treba postati dostojan blaženstva.¹²

U Kantovu konceptu deontološke etike (etike dužnosti) forme (formalna etika) i čiste namjere produbljuje se razlika između pojedinca i društva, a onda i svojevrsna veza i sklad etike i politike, kako je to bilo očito u klasičnoj etici (primjerice u Aristotela). Odvajanjem etike i politike pojedinac više ne pronalazi prostor samoostvarenja u političkoj zajednici, nego u ostvarenju osobne slobode.

Odvajanje etike od politike i odvajanje kreposti od sreće unutar same etike dovelo je etiku do točke u kojoj se još samo treba spašavati čistoća *nakane*. Tako je u zauzetosti za sebe moguće zauzeti neutralni stav prema onom što se događa u svijetu. Time se otvorio široki prostor u koji se smješta *tehnika* pred kojom sve više i politika i etika pokazuju svoju nemoć. Tehnika je naime relativizirala ljudski odnos sa svijetom i postala dominantna sastavnica života.

Ako je Kant zagovarao i razradio etiku namjere, onda je na početku prošloga stoljeća Max Weber na tradiciji protestantizma tematizirao etiku odgovornosti, etiku usmjerenu na posljedice ljudskoga djelovanja. Odgovornost se u Webera pojavljuje kao pojam kojim se etička svijest pokušava odrediti u odnosu na svijet. »Apsolutnoj etici« (etici *nakana*, *Gesinnungsethik*) Weber je suprotstavio »etiku odgovornosti« (*Verantwortungsethik*), koja kao »teleološka« etika računa u prvom redu s posljedicama ljudskih čina te se stoga osobito nameće u politici i u modernim znanostima.

Svoje stavove Weber je zaoštreno iznio u raspravi *Politik als Beruf*. »Mora nam biti jasno«, piše Weber,

da je svako etično ponašanje vođeno jednim od dvaju u temelju različitih i nepomirljivo suprotnih načela: ponašanje se može ravnati prema »etici *nakana*« /*gesinnungsethisch*/ ili prema »etici odgovornosti« /*verantwortungsethisch*/. Time nije rečeno da je etika *nakana* istovjetna s neodgovornosti ili da je etika odgovornosti istovjetna s oportunizmom bez načela. Naravno, nitko to ne kaže. Ipak, postoji dubinska suprotnost između ponašanja koje slijedi načelo etike *nakana*, vjerski govoreći: »Kršćanin čini pravo, a uspjeh prepušta Bogu« i ponašanja koje slijedi načelo etike odgovornosti: treba se pobrinuti i za (predvidive) posljedice svojega djelovanja.¹³

Dok etičar »posvješćenja« specifično očekivane izvanjske posljedice, koje su za njega moralno ispravni načini djelovanja, promatra kao etički irelevantne, bitna

11 R.-P. Koschut, *Strukturen der Verantwortung*, Frankfurt 1989, str. 36. sl.

12 I. Kant, *KpV*, 179.

13 M. Weber, *Gesamtausgabe. Studienausgabe Abt. I: Wissenschaft als Beruf 1917/1919. Politik als Beruf 1919*, (Hg. W. Mommsen), Tübingen, 1992, 56. sl.

oznaka etike odgovornosti je njezina usmjerenost na posljedice. Područje za koje etičar posvješćenja preuzima odgovornost ograničava se na njegovu vlastitu savjest. Etičar odgovornosti pak vodi brigu i o vanjskome svijetu i uzima u obzir da se pod nekim okolnostima služi dvojbenim sredstvima da bi se tako izbjeglo veće zlo.¹⁴ Weberove primjedbe otvorile su čitav niz problema, pa i pitanje je li moguće čistu etiku posvješćenja oblikovati dosljedno kao sekularnu filozofsku etiku.

Povijesno gledajući, treba reći da je na Weberove stavove presudno utjecala promijenjena društvena situacija u 18. st. Nastalo je »vrijeme znanosti«. Znanost koja omogućuje napredak tehnike i tehnika koja je donijela nove proizvode iznjedrile su stanje u kojem više nema jednoga jasno odgovornoga počinitelja, odnosno potrebe utvrđivanja odgovornih. U znanstveno–tehnološkoj civilizaciji ističu se anonimno djelovanje i magovitost uzročno–posljedičnih odnosa.

Mnogi su filozofi ustali protiv takvoga usmjerenja etike. Prvo »filozofija vrednota«, odnosno »filozofija dijaloga«. Tako je primjerice u M. Buberu etika stavljena u neposrednost dijaloga ja — ti odnosa.¹⁵ Time je naznačen važan aspekt odgovornosti (govor, od–govor), njezina nedokidiva međusubjektivna struktura.

Zanimljiva je razmišljanja o odgovornosti, pogotovo njezinoj konkretizaciji na tragu odnosa prema drugome i drugima (međuodnosnosti!), moguće pronaći u mislima E. Levinasa.¹⁶ Levinas dolazi iz pozadine biblijsko–semitskoga razumijevanja svijeta, koji prevodi na grčki, filozofski jezik. Tako se on zapravo svrstava nasuprot Zapadnoj filozofiji i praksi koja iz nje proizlazi, a u kojoj totalitet ima prednost pred beskonačnim, isti pred drugim, sinkronija pred dijakronijom, filozofija logocentrizma pred smislom...

Levinas nadalje ističe nužnost malih odgovornosti koje su nezamjenjive u svijetu gdje se odgovornost misli globalnim terminima. Na taj način spašava pojedinca od osjećaja nemoći koji se pojavljuje tamo gdje je odgovornost narasla do globalne nepreglednosti, u kojoj on više ne vidi način kako zapravo ostvariti svoju odgovornost. Nije dovoljno probuđivati pojedinca na odgovornost za svijet, a istodobno ga ostaviti samoga pred težinom planetarnih razmjera.

H. Jonas, autor poznatoga djela *Prinzip Verantwortung*, temi odgovornosti prilazi s druge, ali pomalo pesimistične strane.¹⁷ Domet odgovornosti u njega raste s porastom znanstveno–tehnološke moći. Naime u Jonasa je odgovornost korelat moći. Što više moći, to više odgovornosti! Dužnost odgovornosti mora dakle moći doći do točke do koje dopire i naša moć. Zato Jonas zastaje pred utopističkim poletom tehnike i predlaže određenu »heuristiku straha« koja prijeti čovjeku koji je trajno pred opasnostima u koje uvodi tehnika, neopravdani zahvati u pri-

14 Isto.

15 M. Buber, *Das dialogische Prinzip*, Heidelberg 1973, 19.

16 E. Levinas, *Zwischen uns*, München–Wien 1995, 132. sl; 208. sl. i 262. sl.

17 Usp. H. Jonas, *Philosophische Untersuchungen und metaphysische Vermutungen*, Frankfurt 1992.

rodu, genetska manipulacija prirodom i čovjekom, te u tom smislu zagovara etiku odgovornoga odricanja.¹⁸

Usprkos različitim pristupima etici odgovornosti Levinasa i Jonasa moguće je u obojice prepoznati nekoliko poveznica koje jasnije osvjetljaju važnost i sadržaj pojma odgovornosti.¹⁹ Asimetrija etičkoga odnosa je prisutna u obje vizije. Zbog toga postoji pravo drugoga koje prethodi mom pravu ili ga suspendira. Ono što je drugi u Levinasa to je buduća generacija u Jonasa. Lice drugoga, kao i generacija koja dolazi nalažu odgovornost za ljudsku egzistenciju. To vrijedi osobito pred raznolikim mogućnostima razaranja svijeta u cjelini. Upravo pred mogućnošću planetarnoga atomskog uništenja (ili »opće konačnosti«) G. Picht shvaća moralnu odgovornost kao odgovornost za ljudsku egzistenciju.²⁰

Drukčiju koncepciju etike odgovornosti razradila je tzv. transcendentno-pragmatična etika diskursa, koja se zalaže za rekonstrukciju središnje motivacije, kako Weberove etike političke odgovornosti uspjeha tako i Jonasove etike univerzalne zbrinutosti — a sve u okviru intersubjektivistički transformirane etike I. Kanta.²¹

Neovisno o dosad skiciranoj koncepciji odgovornosti u okviru modela normativne etike, raspravljalo se, i još se danas raspravlja, o moralnoj odgovornosti u retrospektivnom značenju u teoriji djelovanja, kako u psihologiji i sociologiji tako i u nekim filozofskim razmišljanjima o determinizmu i slobodi, koje je u najnovije vrijeme potaknula tzv. »neuroznanost«.²²

3. Sloboda i odgovornost

Koliko se god na prvi pogled čini da je sloboda, kao odrednica čovjekova bića, ali i neporeciva vrednota, danas u civiliziranom društvu neupitna, ona to nije bila nikada, pa ni danas. Prijepori naime o tome je li čovjek u sebi autonomno biće obdareno mogućnošću izbora (što bi ugrubo bilo filozofsko određenje slobode) ili

18 Brojni filozofi zastupat će, dakako uz različite nijanse, »etiku odgovornosti«: L. Lévy–Bruhl, N. Hartmann, M. Scheler... Usp. R. Ingarden, *Über die Verantwortung*, Stuttgart 1970; W. Weischedel, *Das Wesen der Verantwortung*, Frankfurt 1973; H. Jonas, *Princip odgovornosti. Pokušaj jedne etike za tehnološku civilizaciju*, Sarajevo, 1990. Jonas utemeljuje odgovornost u »ontološkom cilju« čak u metafizici, premda ona ne bi bila religijske naravi (Usp. H. Jonas, *Organismus und Freiheit. Ansätze zu einer philosophischer Biologie*, Göttingen, 1973; usp. također A. B. Jonsen., *Responsibility in Modern Religious Ethics*, Washington–Cleveland 1968)

19 Usp. A. Vučković, Pojam odgovornosti, u: B. Vuleta, A. Vučković, *Odgovornost za život*, Split 2000, 17–30.

20 G. Picht, Der Begriff der Verantwortung, u: Isti, (Hg.), *Wahrheit, Vernunft, Verantwortung. Philosophische Studie*, Stuttgart 1969, 318–342.

21 K.–O. Apel, Primordiale Mitverantwortung, u: K.–O. Apel, H. Burckhart (Hg.), *Prinzip Mitverantwortung*, Würzburg 2001, 97–122. Isti, *Diskurs und Verantwortung*, Frankfurt, 1988.

22 Usp. G. Roth, G., Fühlen, Denken, Handeln. Wie das Gehirn unser Verhalten steuert, Frankfurt, 2001; W. Frühwald (Hg.), *Das design des Menschen. Vom Wandel des Menschenbildes unter dem Einfluss der modernen Naturwissenschaften*, Köln, 2004.

je on, poput svih ostalih bića u prirodi, u svojem djelovanju određen vanjskim i unutarnjim uzrocima uvelike određuju prošlost i sadašnjost svih civilizacija, pa i naše, Zapadne. I nije riječ samo o tome da mnogi od slobode apstrahiraju, odnosno slobodu jednostavno negiraju, primjerice prirodoznanstvenici, zbog njima vlastita načina pristupa istraživanju zbilji; danas je determinizam prisutan i na humanističkoj razini pristupa ljudskoj zbilji — naročito u neuroznanostima.

Filozofski se sloboda, još od antičkih vremena, shvaća kao autonomija, kao samouzročnost, tj. kao spontano djelovanje subjekta koje svoje uzroke nema izvan sebe, nego isključivo u sebi, i koje je kao takvo bitni dio određene naravi. Ta se sloboda pokazuje kao *sloboda od nečega* i kao *sloboda za nešto*, a njezinu je fenomenologiju filozofija opisala kao mogućnost izbora, tj. kao: *libertas exercitii* (mogućnost izbora između djelovanja i nedjelovanja), *libertas contrareitatis* (mogućnost izbora između dviju vrijednosnih suprotnosti) i *libertas specificationis* (mogućnost izbora unutar različitih inačica iste vrijednosne odrednice).

Nadalje, filozofija o ljudskoj slobodi razlikuje dvije razine: a) slobodu bitka ili subjektivnost i b) slobodu ljudskih moći razuma i volje, što će reći da ona nije tek jedna od ljudskih sposobnosti kojima se čovjek tijekom svojega života služi nego i njegova transcendentna odrednica po kojoj je on osoba i subjekt. A jer je subjekt i osoba, čovjek nema specifične odnose samo prema drugim ljudskim i inim bićima i stvarima nego u prvome redu prema samome sebi, na čemu se temelji njegova samosvijest i njegova samoodgovornost. Zahvaljujući toj i takvoj subjektivnosti, čovjek je istinski izvor svojih čina.

U toj i takvoj slobodi, odnosno u toj i takvoj subjektivnosti usidrena je ona jedincatost i osamljenost koja bitno određuje ljudsku osobnost. Taj pak specifični način ljudskoga bivstvovanja kao subjekta ukazuje na to da se njegove temeljne moći, razum i volja, ne osmišljavaju prvotno nekim objektom, nego samim nutarnjim ljudskim bitkom. Te moći su naime načini čovjekova samorazvoja, izraz načina na koji on jedino može postojati. Kao temeljna ljudska moć sloboda se u njemu korijeni u onim dubinama u kojima se pojedine moći (htijenje i spoznaja) i dimenzije (duh, svijet, povijest, zajednica) nalaze još u međusobnom jedinstvu.

Poznato je filozofsko načelo *agere sequitur esse*, tj. uvjerenje i stav da određena narav uzrokuje i odgovarajući način djelovanja. Dakle ljudska narav uzrokuje i ljudsko ponašanje, tj. ljudsko djelovanje. Međutim kako je ta ljudska narav bitno obilježena slobodom, narav ljudskoga ponašanja nije određena deterministički, kao u životinja, nego vlastitim čovjekovim izborom, zbog čega onda to ljudsko ponašanje može oscilirati između racionalnoga i iracionalnoga, ljudskoga i neljudskoga.

Sloboda je, uz spoznaju, bitni element ljudskoga, a to je isto što ljudskoga, čudorednoga čina (*actus humanus*). Kad se pak taj čudoredni ili ljudski čin pretvori u konkretnu praksu, riječ je o čudorednom djelovanju. No kako ljudsko biće u svom postojanju i djelovanju nije određeno samo linearnim vremenom kao kromosom nego i vremenom kao povijesnošću, tj. razvojem, ni podjela vremena, pa time ni čovjekova života u vremenu, ne svodi se samo na prošlost, sadašnjost i budućnost, nego i na razvojni *proces* unutar kojega naglasci nisu podjednako postav-

ljeni. To znači da je u ljudskom djelovanju naglasak uvijek na cilju i svrsi, koji su u pravilu smješteni u nekoj budućnosti, tj. oni po definiciji transcendiraju sadašnjost. I jer zbog činjenice ljudske smrtnosti nijedan cilj ljudskoga djelovanja ne može imati karakter konačne otvorenosti, čovjek se uvijek nalazi pred izborom: ili da svojom odgovornom djelatnošću afirmira imanentnu logiku života i djelovanja ili pak da ih misaono i voljno, a to znači duhovno, transcendirira.

4. *Odgovornost — pozitivna obveza prema slobodi i vrednotama*

Prema uvidu mnogih, nekome pripisati odgovornost moguće je samo onda ako je riječ o *slobodi*, o osobnoj slobodi. Dvojbeno je u raspravi o slobodi jesu li samo osobe ili na neki način i korporacije (tvrtke ili političke stranke) moralno odgovorni subjekti u vlastitom smislu. Čini se ipak da odgovornost korporacija ne može biti ista kao i ona neke osobe. Tu je između ostaloga vidljivo da odgovornost korporacija mora biti stalno vezana uz osobnu odgovornost. Ne vrijedi obratno! Osobni karakter odgovornosti postaje očit u tome što nitko nije odgovoran pred bezličnim zakonom prirode ili logikom nekoga samoodređujućega sustava. Samo onaj koji pred sobom ima prave mogućnosti djelovanja može preuzeti odgovornost.²³ Jedan više ili manje autonomni subjekt je odgovoran pred sobom isto kao i pred društvom svih živih bića i njihovom povijesti. I to odgovoran za sva moguća životna područja i sadržaje života s kojima se upoznao ili s kojima je upoznat. Osobna odgovornost ili spremnost biti odgovoran za sve donesene odluke i moći objasniti posljedice prvotno je vezana uz *individualni* subjekt.

Društvena ili participativna (ili korporacijska) odgovornost, o kojoj je danas često riječ, odražava proširenu svijest da se ljudi međusobno pozivaju na odgovornost zato jer su bića dijaloga, komunikacije — žive u otvorenom svijetu i prividni su im povijesni izvori gospodarskih ili političkih sustava. Međusobno se poštuju kao nositelji prava, prije svega temeljnoga prava da se prema svakome treba odnositi jednako, uključujući i pravo da mogu sudjelovati u društvenim procesima traženja mišljenja ili odluka. Odgovornost je dakle društvena konstrukcija i bitna kategorija društvenih samo — i prirodnih odnosa.

Činjenica je da danas gotovo više i ne postoji područje koje nije zahvaćeno socijalizacijom života. Sociološki gledano, to je pojava koja se ne da ni zaniijekati ni izbjeći. Ona je samo ubrzana današnjim umnažanjem međusobnih odnosa koji nužno dovode do brojnih individualnih i društvenih međuovisnosti ili do komunitarne (čak i globalne) povezanosti.

Komunitarna povezanost je dio same naravi osobe, jer društveni život nije čovjeku nešto pridodano, nego mu pomaže u razvijanju njegovih sposobnosti, olakšava odgovor njegovu temeljnom pozivu. Iz toga je sasvim lako zaključiti kako se aktivnost čovjeka ne tiče samo njega nego i ljudske zajednice, jer je on njezin dio

23 K. Bayertz, K., Eine kurze Geschichte der Verantwortung, u: isti (Hg.), *Verantwortung: Prinzip oder Problem?*, Darmstadt, 1995, 3–71.

i na nju nužno utječe svojim aktivnostima. To je temeljni razlog da neizbježnost društvenoga života mora uključivati i ljudsku solidarnost prema drugima.

Primijenjeno na etičko područje, to jednostavno znači da je čovjek odgovoran za svoja djela i kao pojedinac, i kao društveno biće. On primjerice mora postati odgovoran — solidaran korisnik prirodnih resursa. Takva individualna i komunitarna moralna odgovornost danas sve više dolazi do izražaja u ekologiji, ali socijalna ima daleko teže posljedice. U taj se prostor ubacuje i govor o odgovornosti pred vrednotama.

Odgovornost u pozitivnom smislu, kao naša obveza i dužnost prema dobru i vrednotama, kao »odgovor na govor« (zov) što nam ga upućuju moralne vrednote, ne bi smjela ostati prepuštena duhovnim nagovorima i općim moralnim apelima, bez nekih sustavnih naglasaka koji su novijega datuma.

Već je Max Scheler nastojao prevladati Kantovu formalističku i praznu etiku dužnosti govoreći upravo o »vrednotama« koje nas zovu i na koje trebamo odgovoriti. U izričitoj kršćanskoj perspektivi mi znamo da je naš moralni »odgovor« upućen na kraju »Nekome«, tj. osobnom Bogu, a ne samo nekim hipostaziranim vrednotama.

U današnje vrijeme raspadanja tradicionalnih vrijednosnih sustava u tehnološkoj civilizaciji s golemim mogućnostima i dalekosežnim posljedicama za čovjeka, prijevka je potreba razviti etiku odgovornosti upravo kao etiku vrijednosti.

Nalazimo se pritom u društvu koje neki danas nazivaju »društvom rizika« (Risikogesellschaft),²⁴ tj. upuštamo se u zahvate i pothvate takvih razmjera da izmiču našim predviđanjima s obzirom na posljedice, dosljedno i odgovornosti za njih. Nije moguće predvidjeti moguće posljedice u tehnologiji, gospodarstvu, zdravstvu, ekologiji itd., a opet moramo nešto poduzeti. Odatle poteškoće u konkretiziranju »etike odgovornosti«. No bez nje ne možemo naprijed. Svaka novost je određeni rizik, ali danas su rizici tako krupni da nameću pojačanu svijest odgovornosti, osobne i društvene.

U toj situaciji treba više možda nego ikada produbljivati svijest o odgovornosti ali i, što je više moguće, postići konsenzus o temeljnim moralnim imperativima (pozitivnim i negativnim) kao zahtjevima moralnih vrednota i po njima kao odgovoru osobnom Bogu (pitanje o bitnom sadržaju i koordinatama »ontološkoga« morala). Pored jasnih moralnih imperativa, kao donjoj granici morala, treba voditi računa o nužnom rastu i razvitku čovjeka kao osobe (i društva). Moral ne može biti minimalistički, iako će društvo minimum morala u javnom životu morati osigurati i pravnim sredstvima.

24 U. Beck, *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Frankfurt, 1986; isti, *Gegengifte. Die organisierte Unverantwortlichkeit*, Frankfurt, 1988.

Ethical Aspects of Man's Responsibility

Ivan Koprek*

Summary

Contemporary society suffers from various illnesses which include excessive consumerism, uncontrolled hedonism, aggression, corruption, poverty, addiction The lack of responsibility takes a prominent place among these ailments

Today it is difficult to personalize responsibility as the conceptualization and content thereof become increasingly unclear. Most often the concept of responsibility is utilized in three ways 1. descriptively, that is responsibility expresses the causative relationship between the doer and the action, or rather the consequence, without any mention whatsoever of an ethical qualification of the action itself. 2. proscriptively, that is the concept of responsibility expresses a moral or legal obligation to either undertake action or to evade it, and is often called objective responsibility. 3. ascriptively, that is the concept of responsibility expresses a judgement on the part of the agent who acts in accordance with the law or moral norm, or rather against these. Finally, responsibility can be: a) subjective — I am responsible to myself, to my own conscience; b) relational — I am responsible to an instance, primarily to another person. In this sense we can say that responsibility is not only within ourselves, but something which is between us. We attribute to it the quality of social relatedness and responsiveness.

In considering the various usages of the concept of responsibility or of »being responsible« we are confronted with the different meanings attached to the concept. We first note the group of meanings in which the concept of responsibility reflects the concept of mental soundness, reasonableness. We are dealing here with prospective and retrospective responsibility.

In taking into account the basic components of the complex phenomenon of responsibility, we can say that responsibility, in the moral sense, is man's obligation (duty) — from the standpoint of fulfilling one's purpose — to justify all essential elements of his behaviour, that is, internal disposition, concrete behaviour and the consequences of these in solving elementary problems in life, the lives of others and the world in general within the limitations of one's influence upon events. With this in mind, and in view of the challenges we are faced with today, the author questions the relationship between freedom and responsibility.

Key words: ethics, duty, freedom, responsibility, retrospective and prospective responsibility, personal responsibility, the ethics of intention, the ethics of responsibility, values

* Prof. dr. sc. Ivan Koprek, Faculty of Philosophy of the Society of Jesus in Zagreb; Provincial of the Croatian Province of the Society of Jesus. Address: Jordanovac 110, p. p. 169, 10 001 Zagreb, Croatia. E-mail: ikoprek@ffdi.hr